CITATION
Mehmet TÖZLUYURT, Assessment of Abū 'Alī al-Jubbā'ī's View of Kalāmī Schools in His Book Kītāb al-Maqālāt, *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 18, (2020/18) **pp. 41-69.**

EBÛ ALİ EL-CÜBBÂÎ'NİN KİTÂBÜ'L-MAKÂLÂT ADLI ESERİNDE KELAMÎ EKOLLERE BAKIŞININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Assessment of Abū 'Alī al-Jubbā'ī's View of Kalāmī Schools in His Book Kītāb al-Maqālāt

Mehmet TÖZLUYURT

Doç. Dr.
Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.
Assoc. Prof.
Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences.
mehmet.tozluyurt@bozok.edu.tr. Orcid: 0000-0003-4422-9010.

Öz

Kur'an, inanan insanların hem kendi aralarında hem de başka din mensuplarıyla iletişiminde ne tür bir üslup takınması gerektiğinin ipuçlarını ortaya koymuştur. Özellikle dinî konuların tartışılmasında kullanılacak üslubun, bir yandan sosyal barışın ve huzurun sağlanmasında, diğer yandan dinî konuların doğru bir şekilde anlaşılmasında olumlu katkı sunacağı muhakkaktır. Ancak gerek bir ırka mensubiyet gerekse fikrî taraftarlık Müslüman bireylerin üslubunu olumsuz etkilemiştir. Bu durum geçmişte olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. Bir dönem zulme maruz kalanlar, şartlar kendi lehlerine döndüğünde taraf olarak konumlandırdığı kimselere karşı farklı bir üslup sergilemektedir. İnananlardan beklenen, başkalarına gösterilmesi gereken saygı ve hoşgörüyü, "yumuşak ve hikmetli söz söyleme" üslubunu kendi din mensuplarına da göstermeleridir.

Bu çalışmada sosyal çalkantıların en yoğun olduğu mihne sonrası dönemin önemli âlimlerinden olan, züht ve takvasıyla bilinen Mu'tezilî Ebû Ali Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî'nin (öl. 303/916) ekollere karşı kullandığı üslubun ne olduğu değerlendirilmektedir. Makalede ayrıca dinî konulardaki üslup sorununun yalnızca ilmî yöntemlerle çözüme kavuşturulacağının önemi üzerinde durulmaktadır.
Anahtar Kelimeler: Kelam, Ebû Ali el-Cübbâî, Üslup, Mihne, Mevâlî, Siyaset.

Abstract

The Qur'an reveals clues to what kind of style believers should engage in their communication, both among themselves and with members of other religions. It is certain

KAYNAKÇA
Mehmet TÖZLUYURT, "Ebû Ali El-Cübbâî'nin Kitâbü'l-Makâlât Adlı Eserinde Kelamî Ekollere Bakışının Değerlendirilmesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 18, (2020/18) **ss. 41-69. Makale Geliş T.:** 14.07.2020 **Kabul T.:** 5.11.2020 **Makale Türü**: Araştırma Makalesi.

that the style that will be used especially in the discussion of religious issues will contribute positively to the provision of social peace and tranquillity on the one hand and to the proper understanding of religious issues on the other. But, both belonging to a race and intellectual support continue to have a negative impact on the style of Muslim individuals in the past as well as in the present. Under the present circumstances, those who are subjected to a period of persecution exhibit a different style to those whom they position as parties when the circumstances turn in their favour. What is expected of believers is to show the respect and tolerance that must be shown to others, and to show the "soft and wise words" style to the members of their religion.
In this study, Mu'tazili Abū 'Alī Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhāb ibn Salām al-Jubbā'ī (d. 303/916), one of the most important scholars of the post-mihna (religious persecution) period, known for his zuhd (self-discipline) and piety, was the most intense of the social upheavals what is the style used against schools is evaluated. The article also focuses on the importance of solving the stylistic problem in religious matters only by scientific methods.
Keywords: Kalām, Abū 'Alī al-Jubbā'ī, Style, Mihnah, Mawālī, Politics.

Giriş

Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen Cemel ve Sıffîn gibi elim vakaların İslam dünyasında birtakım fikrî kırılmalara neden olduğu bir gerçektir. Müslümanlarca bu olaylarla bağlantılı olarak iman, kader, büyük günah vb. konularda birtakım ekollerin doğuşunun altyapısını hazırlayan yorumlar yapılmıştır. Dinî konularda oluşan görüş farklılığı İslam âlimlerince hoş karşılanmış ve bu tür görüş sahiplerine karşı tekfir söyleminden ziyade birleştirici bir üslup kullanılmıştır. Bu üslup Müslümanlarca "Ehl-i kıble tekfir edilemez"[1] ifadesiyle önemli bir ilkeye dönüştürülmüştür. Küfrü, "Hz. Peygamber'i, Allah Teâlâ'dan getirdiği şeyler hususunda tekzip etmektir" şeklinde tanımlayan Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin bunun dışındaki söylemlerinden dolayı herhangi bir kimsenin İslam dininin dışında görülmemesi gerektiğini vurgulaması da bu ilkeyi destekler niteliktedir.[2]

Durum böyle olmakla birlikte İslam düşünce tarihinde nadiren de olsa dinî anlayışlarından dolayı Müslümanların birbirlerine karşı maksadını aşan tarzda bir üslup kullandığı da bir vakıadır. İnananları birbirine karşı bu tür bir söyleme sevk eden etkenlerin başında taassup

1 Ebû Hanife, *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ 'Usmâne'l-Bettî*, (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* ile birlikte) haz. Mustafa Öz, 7. Baskı, (İstanbul: MÜİF Vakfi Yayınları, 2011), 83.
2 Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka*, çev. Süleyman Uludağ, 4. Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 27.

derecesinde bir düşünceye bağlılık gelmektedir. Bu duruma Hanbelilerin, Hz. Peygamber tarafından bildirilen "istiva"yı yalanlıyorlar gerekçesiyle Eş'arîleri tekfir etmeleri örnek olarak verilebilir. Benzeri tekfir söylemlerine diğer ekollerde de rastlamak mümkündür.[3]

Müslümanın züht ve takva sahibi olması, bazen kendi ekolüne muhalif gruplara karşı sert üslup kullanmasına hatta onları küfürle itham etmesine engel olamamıştır. Bunun en müşahhas örneği mihne sonrası dönemde yaşayan Mu'tezilî Ebû Ali el-Cübbâî'dir. Cübbâî, yaşadığı çevrede ilim ve ahlakıyla tanınmış ve Mu'tezile ekolünün sistemleşmesinde önemli rol oynamıştır. Bununla birlikte o, diğer İslam ekolleriyle fikrî mücadele sırasında bu ekollere karşı aşırı ifadeler kullanmaktan çekinmemiştir.

Makalede önce üslup kavramı üzerinde durulacak, sonra Ebû Ali el-Cübbâî'nin, görüşlerinden dolayı diğer ekol mensuplarına karşı kullandığı üslup üzerinde etkisi olduğu düşünülen Mu'tezile'nin uyguladığı ya da maruz kaldığı muameleye değinilecektir. Sonrasında ise Cübbâî'nin günümüze ulaşan *el-Makâlât* adlı eserinden hareketle onun diğer ekol müntesiplerine sergilediği üslubun ne olduğu ifade edilecektir.

1. Üslup Kavramı

"Üslup" sözcüğü; "sanat, yön, mezhep, konuşanın sözünde takip ettiği metot, biçim, tarz, eda, stil, ifade tarzı, anlatım yolu" gibi anlamlara gelmektedir.[4] Bu tariften yola çıkarak "üslup"u, "zihinde beliren anlamın söz veya yazıyla ifade edilmesi, ya da insanın kendisine ait olmayan anlatım biçimi" şeklinde tarif etmek mümkündür.[5] Edebî anlamda "üslup", "bir kimsenin kendini ifade etmede yazılı olarak izlediği yol", "yazarın, ortaya koyduğu ibarede kendine özgü lafızlardan ifadeleri-

3 Bk. Gazzâlî, *Faysalü't-Tefrika*, 29-30.

4 Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (byy: yy., ty), 2058; Bedruddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.), 2: 398; Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.), 313.

5 Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2058; Nusreddin Bolelli, *Belağat*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 30-31.

ni seçmesi" veya "yazarın kişisel duygularını, fikirlerini, düşüncelerini anlatması biçimidir."[6] Ebü'l-Bekâ (öl. 1094/1683) "üslup"u, "metot" ve "tarz"[7] kavramlarıyla açıklamıştır. Arap edebiyatında "üslup", daha çok amacı ve dinleyenler üzerindeki tesiri dikkate alınarak, "Maksadı en kısa yoldan ve dinleyici üzerinde etkisi en fazla olacak lafızlarla söz söyleme durumudur"[8] şeklinde tanımlama yoluna gidilmiştir. Bir başka açıdan üslup; "bir yazar veya konuşmacının kelimelerini seçerken ve sözlerini düzenlerken uyguladığı metot" veya "sözündeki amacını ve bu amaç için kullandığı kelimelerin manalarını ifade ederken kendisiyle diğer birey veya konuşmacılardan ayrıldığı ifade tarzı", ya da "bireyin ifadesinde veya yapıtında, diğerlerinden farklılaştığı özellik"[9] şeklinde de tanımlanmıştır.

Üslubu belirleyen yahut üslubun farklılaşmasında etkili olan birtakım unsurlar vardır. Bu unsurlar özneden, muhataptan ve konu ile makamdan kaynaklanabilir.[10] Burada önemine binaen "özneden kaynaklanan etkenler" üzerinde durulacaktır.

Üslup üzerinde etkili olan ve özneden kaynaklanan etkenlerin birincisi bireyin kişiliğidir. Kişilik, bireyin kendine has, kendisini ayırt edici davranışların tamamıdır. Kişiliğin oluşumunda etkisi olan mizaç ya da huy ise yaşam içerisinde kişiye özgü, oldukça sınırlı, belirli duygusal tepkilerin nitelik ve nicelik açısından değişmesidir.[11] Mizaç özelliklerinin bireyden bireye değişkenlik gösteren kızmak, öfkelenmek, sıkılmak, neşelenmek vb. duygular olduğu belirtilebilir. İnsan tabiatının/mizacının üslup üzerinde etkili olduğu bazı âlimlerce dile getirilmiştir.[12]

6 Mecdî Vehbe ve Kâmil Mühendis, *Mu'cemü'l-Mustalahâti'l-Arabiyye fi'l-Lüğati ve'l-Edeb*, (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1979), 22.

7 Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî Ebü'l-Bekâ, *el-Kulliyât Mu'cem fi'l-Mustalahâti ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993), 82.

8 Mecdî Vehbe, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Arabî*, 23; Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâğa*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ty.), 42-43.

9 Muhammed Abdülazim ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1943), 2: 199; Ramazan Kazan, *Edebî Üslûp Açısından Hadis Metinleri*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 39-40.

10 Celalettin Divlekçi, *Anlam-Üslup Bağlamında Kur'ân'ın Üslup Analizi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 80.

11 Özcan Köknel, *Kişilik*, (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları, ty.) 19.

12 Ebü'l-Hasen Ali b. Abdilazîz el-Cürcânî, *el-Vasâta beyne'l-Mütenebbî ve Husûmihî*,

İnsanlar; dış görünüşleri, iç âlemleri, akli ve duygusal yetileri bakımından birbirlerinden farklılık gösterdiği gibi kişiliklerini ifade eden üslupları da farklılık arz etmektedir.[13]

Özneden kaynaklanan etkenlerden ikincisi bireyin dünya görüşüdür. Bir bireyin evren, Tanrı, din, insanlık, gelecek vb. konularda sahip olduğu inançlar, düşünceler, tavırlar ve değerler toplamı o kişinin dünya görüşünü oluşturur. Dünya görüşü kişinin bilinçli gayretlerinin, çalışma ve araştırmalarının neticesi olarak benimsenebildiği gibi bir şartlanma sürecinin sonucunda da oluşabilir.[14] Bu bakış şekli zorunlu olarak iç dünyasında (enfüste) ve çevrede (afakta) meydana gelen olayları tabii ya da edebî bir dille aktarmak durumunda olan insanın dili kullanım sürecine, şekline ve üslubuna tesir edecektir. Herhangi bir mezhebe mensubiyeti bulunan kişinin Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'in sözlerini yorumlama biçimi, içeriğin yanında üslup olarak diğer mezhep mensuplarının anlayışından da faklı olacaktır.

Üslup üzerinde etkili olan ve özneden kaynaklanan etkenlerden üçüncüsü bireyin yetiştiği ortamdır. Yetişilen ortamın ikliminin, tabiat şartlarının bireyin yaşam tarzı ile huy ve karakteri üzerinde belirleyici bir etkisi olduğu bir gerçekliktir.[15] Sert mizaca sahip bedevi bir şair olan Ali b. Cehm (öl. 863) ile Halife Mütevekkil arasında yaşanan diyalog yetişilen ortamın üslup üzerindeki etkisini göstermesi bakımından güzel bir örnektir. Zira bedevi şairin Halifeyi överken kullandığı saygısız ve seviyesiz ifadeler kendi yaşadığı ortamdan edindiği kelimelere dayalı olup zamanla farklılık göstermiştir.[16]

Muhatap kitleye ve içinde bulunulan ortama uygun üslup kullanılması gerektiği Kur'an'ın önemle üzerinde durduğu konulardan biridir.[17]

thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, (Beyrut: yy., ty), 32; İbnü'l-Esîr, *el-Meselü's-Sâir*, thk. Muhammed Uveyda, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2: 310.

13 Ali Bû Mulham, *fi'l-Uslûbi'l-Edebî*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asrıyye, 1968), 62, 63.

14 Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 274.

15 Ali Bû Mulham, *fi'l-Uslûbi'l-Edebî*, 63.

16 Hasen Saîde'l-Kerîmî, *Kavlün alâ Kavl*, (Beyrut: Dâr Lübnan li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1975), 3/239-241; Abdülhakîm Belba', *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhız fîhî*, (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1975), 53-54.

17 Bakara, 2/263; İsrâ, 17/23, 28; Tâ hâ, 20/42-44; Ahzâb, 33/70-71; Muhammed, 47/21.

Zira Yüce Allah Kur'an'da "*Ona yumuşak söz söyleyin*"[18] buyurarak Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara, normal şartlarda inanmayanlarla olan diyaloglarında onlara karşı gönül alıcı bir üslup kullanmalarını tavsiye etmektedir. Ehl-i kıble olmayanlara bu muameleyi uygun gören Yüce Allah'ın elbette ki Müslümanların birbirine karşı çok daha yumuşak bir üslubu tercih etmelerini beklediği sonucuna ulaşmak zor olmayacaktır. Çünkü Allah, şartların zorlaştığı dönemlerde Müslümanları; "*kâfirlere karşı şiddetli, ama kendi aralarında merhametli*"[19] ayetiyle tanımlamaktadır. Hatta Allah Teâlâ Âl-i İmrân suresinin 159. ayetinde bizzat Hz. Peygamber'e hitaben zikrettiği; "*Eğer sen kaba ve katı yürekli biri olsaydın, muhakkak insanlar çevrenden dağılırlardı*" ifadesiyle inananlara yapılan kabalığın faydadan çok zarar getireceğini vurgulamaktadır. Zikri geçen ayetlerden, inanç ve fikrî aidiyeti öne çıkararak kaba ve sertlikle değil, akıl ve bilginin kontrolündeki bir üslupla hareket edilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

2. İslam Düşünce Tarihinde Ebû Ali el-Cübbâî'ye Kadar Mu'tezile ve Üslup

Mu'tezile'nin sekizinci tabakasından olan Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz'dan (öl. 255/869) sonra Basra Mu'tezile ekolünün en önemli temsilcisidir. O, Ebû Yakup Yusuf eş-Şahhâm'a (öl. 270/883) öğrencilik etmiş, hocasının ölümünün ardından Basra Mu'tezile'sinin reisliğini yapmıştır. Onun bu yükselişinde kelam ilmini kolaylaştırması ve sevdirmesinin yanında genç yaşta cedel ilminde kazandığı şöhret de etkili olmuştur.[20] Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ (öl. 840/1437) onun, tartışma meclislerinde ilmî konularda-ki keskin zekâsına ek olarak örnek alınması gereken bir tevazua sahip olduğunu belirtir. Kelam ilminin yanında o, fakih, takva sahibi, âbid,

18 Tâ hâ, 20/44.
19 Fetih, 48/29.
20 Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, nşr. T. W. Arnold, (Haydarâbâd: 1316), 45; *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (Beyrut, yy., 1961), 80; Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm (öl. 385/995), *Kitâbü'l-Fihrist*, (byy: yy, ty), 217-218.

onurlu, asil ve sözlerinin insanlar üzerinde etkili olduğu bir kişiliğe sahiptir.[21]

Ebû Ali el-Cübbâî'nin üslubuna geçmeden önce onun üslubu üzerinde etkisi olabileceğini düşündüğümüz Mu'tezile ekolünün fikrî mücadele üslubunun önemli bir örneği olması bakımından tarihsel tecrübesine kısaca göz atmakta fayda görüyoruz. Mu'tezile, genelde Arap olmayan/mevâlî[22] insanların oluşturduğu bir mezheptir.[23] Mevâlî sınıfını oluşturan insanlar, Emevi Devleti döneminde asker sınıfının dışında ırk ayrımının farkına varılamadığı alanlardan ilim, el sanatları ve esnaflıkla uğraşmışlardır. Bu insanlar içerisinden ilim alanında pek çok başarıya imza atmış âlimler yetişmiştir. İslami ilimlerin kuruluş ve gelişmesi de bu âlimler sayesinde gerçekleşmiştir. Ancak sonraki yıllarda mevâlînin kültürel alandaki bu ilerlemesi hadisçiliği ön plana çıkaranlar tarafından bir tehdit olarak algılanmıştır.[24]

Mu'tezile ekolü içerisinde Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl el-Basrî'den (öl. 131/748) sonra en önemli kişilerden olan Ebû Osmân Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî (öl. 144/761),[25] ikinci Abbasi halifesi Ebû

21 İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 46; *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 80; Kâdî Abdülcabbâr, *Fadlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, (Tunus: yy., 1974), 283. Cübbâî'nin kelamî konulardaki bazı görüşleri oğlu Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî (öl. 321/933), Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî (öl. 324/935-36) ve Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1025) olmak üzere birtakım âlimlerce eleştirilmiştir. (Ebü'l-Hasen Kâdı'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, çev. İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1: 23, 210, 230, vd.). Ancak Kâdî Abdülcebbâr eserlerinde Cübbâî'nin görüşlerini zaman zaman eleştirse de ondan "Şeyhimiz" diye bahsetmekten de geri durmamaktadır. (Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1: 126, 238, 272). Eş'arî de düşünce dünyasında önemli etkiye sahip olan hocasının görüşlerini *el-Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde değerlendirmiştir. (Bk. Eş'arî, *el-Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/232-242), *Kitabü'l-Milel ve'n-Nihal*, (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 129-130).

22 Bk. Meryem, 19/5; Ahzâb, 33/5; Nisâ, 4/33.

23 Ali Sami Neşşâr, *Neş'etü Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm*, (Kahire: 1968), 377.

24 Ahmet Akbulut, "Müslüman Geleneğinde Önemli Kırılma Noktaları", *Dini Düşüncede Gelenek, Dönüşüm ve Gelecek*, edt. Ş. Ali Düzgün, (İstanbul, Endülüs Yayınları, 2017), 19.

25 Bk. Kâdî Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Usûlü'l-Hamse*, 16; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 5; Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât (öl. 300/913, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red a'lâ ibni'r-Râvendiyye'l-Mülhid*, thk. Muhammed Hicazi, (Kahire: yy., 1988), 237; Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (öl. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emir Ali Mehna, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife: 1993), 1: 40-41; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül*

Cafer Mansûr'dan (öl. 158/775) yakınlık görmüştür.[26] Amr b. Ubeyd, sonraki halife Mehdi hakkındaki kırıcı söylemleri sebebiyle siyasilerin Mu'tezile'ye tepkili olmasına neden olmuştur.[27] Bununla birlikte Mehdi, inkârcılık ve zenâdıka akımlarının olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için başta Mu'tezile âlimleri olmak diğer ilim adamlarından cedel kitapları yazmalarını istemiştir. Selefiyye/Ehl-i Hadis, cedel yoluyla dinin inşa edilemeyeceğini ve savunulamayacağını, cedelle kurulan sistemin yine cedelle yıkılacağını iddia ederek Mu'tezilî âlimleri ve yöntemlerini hakarete varacak derecede kötülemişler,[28] ancak çeşitli amaçlarla onların görüşlerinden faydalanan Abbasi yönetimine karşı herhangi bir ithamda bulunmamışlardır.

Mu'tezile, Hârun Reşid'in (öl. 193/809) hilafeti sırasında Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl b. Abdillâh el-Allâf'ın (öl. 235/849-50) liderliğinde Basra'da, Bişr b. Mü'temir'in (öl. 210/825) önderliğinde Bağdat'ta ekol haline dönüşmüştür. Hz. Ali b. Ebî Tâlib (öl. 80/699-700) taraftarları olan Zeydîlerle yakın temas halinde olan Bağdat ekolü, Hârun Reşid'in yanında itibar kaybına uğramıştır.[29] Bu yakınlık Bişr b. Mu'temir'in Râfizilikle itham edilmesine ve ardından hapse atılmasına sebep olmuştur.[30] Ayrıca Bişr'in öğrencisi olmanın ötesinde yakın arkadaşı da olan Sümame b. Eşres (öl. 213/828) de zındık[31] olmakla suçlanmış ve işkenceye maruz kalmıştır.[32]

Devri, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 265.

26 Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî (öl. 345/956), *Mürûcü'z-Zeheb*, (Beyrut: yy., ty), 2: 302; Kâdî Abdülcabbâr, *Fadlü'l-İ'tizâl*, 246-248.

27 Mes'udî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 2: 302; Kâdî Abdülcabbâr, *Fadlü'l-İ'tizâl*, 247.

28 Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, 9. Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 36-37.

29 Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 70-72.

30 Kâdî Abdülcabbâr, *Fadlü'l-İ'tizâl*, 265.

31 Zındık: Âlemin kadîmliğini öne sürmekle, tevhidi ve ahireti inkâr etme durumunda olup inanmış gibi gözüken kimseleri ifade eden bir terimdir. Bu kavram zamanla inananlar tarafından bazı Müslüman fırka mensupları hakkında da kullanılagelmiştir. Bağdâdî eserinde, Ebû Yûsuf, İmam Şâfiî, Mâlik b. Enes'in Mu'tezilîleri zındık olmakla itham ettiğini nakletmiştir. Abdülhâhir el Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırâk*, thk. Muhammed Osman el-Huşt, (Kahire: Mektebetü İbn Sinâ, 1988), 308-309. Müslüman olduğu herkesçe bilinenler hakkında bu tür ithamlar mezhep taassubunun ulaştığı boyutu göstermesi açısından önemlidir. Mustafa Öz, "Zındık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 391.

32 Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târî*, (Beyrut: yy., ty), 7: 148.

Bermekilerin temsilcisi olduğu ulusçu düşüncenin Abbasi Devleti'nde birtakım sıkıntılara sebebiyet vermesi, nakilciliğin Sümeniyye düşüncesine karşı İslam'ı savunmada tam manasıyla başarılı olamaması doğal olarak Hârun Reşid'i Mu'tezile âlimlerine yakınlaştırmıştır. Hârun Reşid, bu yakınlaşmanın bir göstergesi olarak Mu'tezilî Yahya b. Mübarek el-Yezîdî'yi (öl. 202/817) zeki, âlim, ilme değer veren ve hükümdarlık öncesi ve sonrasında mevâlî desteğine dayanan oğlu Me'mun'un (öl. 218/833) eğitiminde görevlendirmiştir. Hilafeti sırasında Me'mun'un birinci önceliği her siyasinin temel hedefi olan Müslümanların birliğidir. O, bu uğurda Mu'tezilî âlim Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebî Duâd'ın (öl. 240/854) da fikrî desteğiyle 212/827 yılında devletin resmî mezhebi olarak Mu'tezile'yi ilan etmiştir.[33]

Me'mun, toplum üzerinde etkinliği olan, bunun yanında siyasal açıdan da kendi yönetimine karşı muhalefet cephesini oluşturan hadisçileri, Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini reddetmelerinden hareketle hedef almıştır. Zira "Kur'an mahlûk değildir" görüşü, Abbasi Devleti'nin aleyhine muhalefetin sloganı haline gelmiştir.[34] Me'mun, onların kendilerini hak din ve cemaat sahibi kimseler olarak takdim ettiklerini, başkalarını ise batıl, küfür ve tefrika ehli kimseler olarak değerlendirdiklerini, bu tavırlarıyla insanlara yöneldiklerini ve insanları kandırdıklarını belirtmiştir. Ayrıca onların yanlış yolda olduklarını, sarıldıkları şeyin dinle alakasının olmadığını, batılı hakka tercih ettiklerini zikretmiştir.[35]

Me'mun'a göre hadis ehli; ümmetin kötüleri, sapıklığın önderleri, tevhitten nasipleri az, imandan payları olmayan, cahil, şeytanın dostlarına konuştuğu dili konuşan, Müslümanlara karşı aşırı şekilde düşman olan, şahitlik yaptıkları takdirde şahitliklerine itibar edilmeyen, sözüne ve ameline güvenilmeyen kimselerdir. Bunun yanında onları Allah'a ve

[33] Şihâbeddîn Ya'kut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, (Mısır: yy., 1924), 2:34; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 73–74.

[34] Muhammed Âbid el-Câbirî, *el-Musakkafûn fi'l-Hadâreti'l-Arabî*, (Beyrut: Merkezü Dirâseti'l-Vahdeti'l-Arabiyyeti, 2000), 97–98.

[35] Taberî, *Târîhü'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 8: 632; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 133–134.

Kur'an'a karşı yalan uyduran ve Allah'ı gerçek manada bilmeyen kimseler olarak da tanıtır.[36]

Me'mun, "Halku'l-Kur'an" fikrini reddeden insanların/hadis ehlinin güvenilir olmadığı için emanet, adalet, şahitlik, sözde doğruluk hususlarında üstün bir konumu işgal etmelerini ve halkın işleriyle ilgili konularda bunlara görev verilmesini uygun görmemiştir. Me'mun daha da ileri giderek muhalif gördüğü kimselerin kişiliklerini mihneye tabi tutmuştur. Zira o, sorgulanan kişilere fert olarak hakaret etmekle kalmayıp kendi düşüncesine dönmedikleri takdirde onlara karşı kılıç kullanacağını ima etmiştir.[37]

Me'mun'un Mu'tezile'ye olan ilgisi ve yakınlığı kendisinden sonra gelecek olan halifeye bıraktığı vasiyet mektubunda da açıkça gözükmektedir. Şöyle ki "Ebû Abdullah Ahmed b. Duâd yanında bulunsun, işlerinde ona danış. Zira o, bu işe layık bir kimsedir" diyerek veziri İbn Ebî Duâd'ı övmüştür. Halife Mu'tasım (öl. 227/842) bu tavsiyeye bağlılığını İbn Ebî Duâd'ı baş kadılık makamına getirmekle göstermiş, hatta devlet yönetimiyle ilgili bütün işlerde onun desteğine müracaat etmiştir.[38]

Mihne döneminde Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ile Halife Mu'tasım arasında ilginç bir diyalog yaşanmıştır. İbn Hanbel idare tarafından sorgulandığı esnada "Allah'ın Rasulü insanları neye davet etmiştir?" diye sormuştur. Mu'tasım da "Allah'tan başka ilah olmadığına, şehadete" şeklinde cevap vermiştir. İbn Hanbel, kendisinin de buna şehadet ettiğini, Hz. Peygamber'in Allah'ın Rasulü olduğuna, beş vakit namaza, zekâta, oruca ve hacca da şehadet ettiğini bildirmiştir.[39] Bir bakıma o, bu tavrıyla Halku'l-Kur'an gibi dinin aslından olmayan meselerde işi iman küfür çatışmasına götürmenin yanlışlığına dikkat çekmek istemiştir. Ahmed b. Hanbel görüşlerinden dönmediği için Mu'tezilî düşüncenin hâkim olduğu yönetim tarafından sıkıntılara maruz kalmış-

36 Taberî, *Târîhü'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 8: 633.
37 Bk. Taberî, *Târîhü'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 8: 636, 640-644; Zühdi Carullah, *el-Mu'tezile*, (Kahire: yy., 1947), 169; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 158.
38 Taberî, *Târîhü'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 649-650; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 4/141; Carullah, *el-Mu'tezile*, 171.
39 Carullah, *el-Mu'tezile*, 173.

tır. Ancak onlar bir adın anılmasını yasaklamanın bu adı ölümsüzleştirdiğini düşünememişlerdir.

Yukarıda hakkında kısaca bilgi verilen ve "mihne" olarak adlandırılan bu süreç yaklaşık yirmi yıl sürmüş, 237/852 yılında Halife Mütevekkil (öl. 247/861) tarafından sona erdirilmiştir. Bu dönemde Me'mun'un benimseyip sürdürdüğü devlet felsefesi terk edilmiş, bu gelişme kimileri tarafından sünnetin zaferi nitelendirmesiyle tarihteki yerini almıştır.[40] Halife Mütevekkil mihne döneminin sembol ismi Ahmed b. Hanbel'e izzet ve ikramda bulunmuş, bu ilgi devlet görevlilerinin atanmasında da kendini göstermiştir.[41] İbn Hanbel'in cenaze merasimi Ehl-i Hadis ve halk tarafından gövde gösterisine dönüşmüştür. Cenazeye katılanlar, Ahmed b. Hanbel'in lehine olmak üzere Mu'tezile'ye, kin ve nefretlerinin bir göstergesi olarak yerici ve lanetleyici sözler sarf etmişlerdir.[42] Mu'tezilî kimliğiyle tanınan bütün yöneticiler ve memurlar devlet işlerinden el çektirilmiş, devletin merkezinden sürgüne gönderilmişlerdir. Ayrıca şairlerin diliyle hicvedilmişlerdir. Abbasi şairi Ebü'l-Atahiyye'nin Ahmed b. Ebî Duâd hakkında "Ey İbn Ebî Duâd! Sen dini gerilettin ve sana tabi olanlar mürted oldu" şeklindeki söylemi bunlardan sadece biridir.[43] Hatta Mu'tezile, "Kur'an mahlûktur" görüşünden dolayı hadisçiler tarafından inkârcı olmakla suçlanan Cehmiyye'ye nispet edilmiştir.[44]

Mihne sonrasında ilmî kişiliği yargılanan, hakarete uğrayanlar sadece Mu'tezilî âlimler olmamıştır. Mihneye boyun eğip Ehl-i Hadis'i

[40] Ahmet Akbulut, "Müslüman Geleneğinde Önemli Kırılma Noktaları", 23; M. Zeki İşcan, *Selefilik*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 165. Watt'ın ifadesine göre Mu'tezile için altın çağ sona ermiş, gümüş çağı başlamıştır. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 371.

[41] Mes'udî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4: 14; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 196.

[42] Ebü'l-Ferec İbn Cevzî (öl. 597/1201), *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (Beyrut 1977), 418; Taberî, *Târîhü'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 9: 189; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 1: 298.

[43] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 4: 153. Ayrıca bk. Taberî, *Târîhü'r-Rusül ve'l-Mülûk*, 9: 189.

[44] Buhârî'ye (öl. 256/870) göre, Yahudi ve Hıristiyanların arkasında namaz kılmakla Cehmî ve Râfizîlerin arkasında namaz kılmak arasında fark yoktur. Buhârî bu ekollere mensup insanlara selam verilmesinin, hasta olanlara ziyarete gidilmesinin, onlarla evlenilmesinin, şahitliklerine itibar edilmesinin ve kestiklerinin yenilmesinin doğru olmadığını ifade eder. Muhammed b. İsmail Buhârî, (*Halku Ef'âli İ'bâd*, (Beyrut: yy., 1984), 13, 17.

yalnız bırakmak ve görüşünü menfaat karşılığında değiştirmekle suçlanan Ali b. el-Medînî (öl. 234/848) bunlardan biridir. Mu'tezilî düşünceye destek verdiği gerekçesiyle onun rivayetleri sahih bulunmamış ve ondan hadis rivayet edilmemiştir. Hatta zayıf râviler içerisinde değerlendirilmiştir.[45] Buhârî de Mu'tezilî düşünceye sahip olmamasına rağmen Halku'l-Kur'an konusunda Ehl-i Hadis'le benzer fikirler ortaya koymadığı için yalnız bırakılmıştır. İbn Cerîr et-Taberî (öl. 310/922) ise Kur'an'ı onlar gibi anlamadığı, reddettikleri bazı rivayetleri kabul edip eserinde zikrettiği ve İbn Hanbel'in fakih olduğunu tanımadığı gerekçesiyle mülhid ilan edilmiş ve ev hapsinde tutulmuştur.[46]

Mihne galibi Ehl-i Hadis tarafından kendilerinden olmayanlarla konuşulması, selam alınıp verilmesi, bir arada oturulması, hastalıklarında ziyaretlerine gidilmesi, arkalarında namaz kılınması, onlarla evlenilmesi, kendilerine mirasçı olunması sakıncalı davranışlar olarak kabul edilmiş, bu insanlar zındık, müşrik veya kâfir olarak isimlendirilmiştir. Tevbe etmedikçe onlarla herhangi bir sosyal münasebette bulunulmamış, onlar öldürülmeyi, kılıçla boyunlarının vurulmasını hak etmiş kimseler olarak görülmüştür.[47]

Ehl-i Hadis'in uyguladığı siyaset "tarihle hesaplaşmak/karşı mihne"[48] olarak ifade edilebilir. Onlar, Mu'tezilî âlimlerin şahsında tarihin belli bir döneminde zirvede olan kelam ilmine dolayısıyla akla[49] karşı tavır alarak nakilciliğin din konusunda hâkim fikir haline getirilmesine sebep olmuşlardır. Unutulmamalıdır ki insan ancak aklıyla insandır ve başka-

[45] Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. Ebi Hatim (öl. 327/938), *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, (Beyrut: yy., 1925), 4: 194; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (öl. 748/1348), *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 4: 8.

[46] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2: 162.

[47] Bk. Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, 11-22.

[48] Tarihle hesaplaşmak olarak ifade edilebilecek olan "Karşı Mihne Uygulamaları" hakkında geniş bilgi için bk. Zübeyir Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve Er-Risaleti'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 15 (2017), 1, 75-110.

[49] Malatî'nin "Kelam ilmiyle uğraşanlar Mu'tezilî âlimlerdir. Onlar tartışmanın usulünü bilen, meselelerin iç yüzüne vâkıf olan akli tefekkür gücü üstün olup hüküm çıkarabilen, muhaliflerine karşı deliller ortaya koyan, akli ve naklî ilimlerin yerini tespit edebilen kimselerdir" ifadesi de bunu göstermektedir. Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, thk. Saîdü'd-Dîn el-Meydânî, (Riyad: 1994), 49.

larına, doğayı incelemek ve onun insana önerdiği gibi tüm gizemleri açıklamak için akıldan nasıl yararlanmaları gerektiğini öğretmekten daha güzel bir şey yoktur.

3. Ebû Ali el-Cübbâî'nin Üslubu

Ebû Ali el-Cübbâî, *Makâlât* adlı eserinde tarihî süreçte Mu'tezile'nin maruz kaldığı aşağılanmanın da etkisiyle muhalif kabul ettiği Mürcie, Haşviyye, Hâriciyye, Râfiziyye ve İmâmiyye'ye karşı sert, aşağılayıcı, müsamahasız ve tekfir üslubunu kullanmayı tercih etmiştir. Mu'tezile ekolüne karşı ise saygın, övücü ve destekleyici üslubu ön plana çıkarmıştır. Şimdi Cübbâî'nin benimsediği bu farklı üslupların neler olduğunu açıklayalım.

3.1. Kendi Muhitine Karşı Üslubu

Ebû Ali el-Cübbâî, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ile arasında pek çok konuda ihtilaf bulunduğunu zikreder. Bununla birlikte o, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ı güzel bir üslupla sahabeden sonra dünyada kendisinden ders alınan en önemli kişilerden biri olarak takdim eder.[50] Ebü'l-Hüseyin el-Malatî (öl. 377/987) ise Cübbâî'nin Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'a aykırı görüşler ortaya koyması, hatta onu tekfire varacak derecede eleştirmesiyle beraber büyük bir oranda onun görüşlerine değer verdiğini belirtir.[51]

Abdülkāhir b. el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38) tarafından Cübbâî de dâhil tüm Mu'tezile mensupları sapık olarak itham edildiği gibi bilgisizlik, fâsıklık ve küfürle vasıflandırılmıştır. Bağdâdî eserinde Cübbâî'nin Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ile Nazzâm'ı bazı görüşlerinden dolayı küfürle itham ettiğini nakletmiştir. Bağdâdî'ye göre o, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ı mahlûk (yaratılan şey) hakkındaki görüşünden, Nazzâm'ı ise "Allah'ın fiillerinden doğan şeyler, yaratılışının gereğidir" ve "Allah'ın kudreti zulme dönüşebilir" fikrinden dolayı tekfir etmiştir. Aynı Bağdâdî,

50 Cübbâî mensubu bulunduğu Mu'tezile ekolünün iki önemli ismi olan Vâsıl b. Ata ile Amr b. Ubeyd'in sahabenin öğrencisi olma bahtiyarlığına sahip olduklarını ifade eder. İbn Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 47. Krş. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırâk*, 107-110.

51 Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red*, 40.

Nazzâm'ın fikrinin kendi mezhebinin görüşüyle benzer olmasından hareketle asıl inkârcı olanın Cübbâî olduğunu ve onun sapkın fikirleriyle Hûzistan[52] halkını sapıklığa götürdüğünü iddia etmiştir.[53] Bağdâdî'nin Mu'tezile ve Cübbâî'ye yönelttiği olumsuz eleştirisini kelam karşıtlığından ziyade mezhepsel bir duruş olarak değerlendirmek faydalı olacaktır.

Cübbâî, Mu'tezile'nin Hz. Osman'ın katledilmesi konusundaki görüşlerine yer vermektedir. Mu'tezile'ye göre, Hz. Osman mazlum olarak öldürülmemiştir. Onlar bu görüşün aksini iddia edenlerin Muhâciri, Ensârı ve iyilikte bunlara tabi olanları, mü'min/masum imamı öldürme suçundan dolayı İslam dininden çıktıklarını ima etmiş olacağını belirtirler. Yüce Allah, Nisâ 92. ayette mü'minin başka bir mü'mini kasten öldürme hakkının olmadığını belirtir. Buradan hareketle Ebû Ali el-Cübbâî'ye göre Hz. Osman yanlışlıkla değil kasten öldürülmüştür. Zira Hz. Osman mazlum olarak katledilmiş olsaydı Hz. Ali'nin onların biatını kabul etmesi doğru olmazdı. Bu konuda Cübbâî, Hz. Osman'ın Müslümanların icmaıyla öldürüldüğü kanaatini taşımakta ve Mu'tezile'den farklı düşünmemektedir. Ona göre bu olay zalim ve Kur'an'ın hükmüne aykırı davranan bütün yöneticilere uygulanması gereken geçerli bir yoldur.[54]

Cübbâî'nin Mu'tezile'nin görüşüne yer verdiği bir diğer konu iyiliği emretmek kötülüğü yasaklamaktır. Mu'tezile'nin, Müslümanların arasını ıslah ve dinin ikamesi için kıyam etmenin gücü yeten herkese

[52] Hûzistan: 1925'e kadar İranlıların çöle benzeyen yaylalarında dolaşan bedevî Arap kabilelerinden dolayı "Arabistan" dedikleri yerleşim yerinin adıdır. Hûzistan, batıda Irak, güneyde Basra körfezi, kuzeyde Zagros sıradağları ile çevrilidir. Ayrıca Îlâm (Kirmanşâhân), Luristan (Hürremâbâd), Bahtiyârî, Çehârmahal, İsfahan ve Fars bölgeleriyle sınırı bulunmaktadır. Hûzistan bölgesi 638 yılında İslam ordusu tarafından fethedilmiştir. Sonrasında bölge sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Büveyhiler, Selçuklular, İlhanlılar, Akkoyunlular, Safevîler, Osmanlılar ve İran hâkimiyetine girmiştir. Recep Uslu, "Hûzistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 18/436-439.

[53] Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırâk*, 104, 111, 120, 161. Bağdâdî'nin mezhepleri ve taraftarlarını özellikle de Mu'tezile ve önde gelen temsilcilerini eleştirirken takındığı tavır ve üslupla ilgili bk. Halil Öztürk, "Kelâmî Fırkaların Tenkidinde Dil ve Üslûp: Abdülkâhir el-Bağdâdî Örneği", *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"* (10-12 Ekim 2019 Eskişehir), 541-553.

[54] Ebû Ali Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî (öl. 303/916), *Kitâbü'l-Makâlât*, thk. Özkan Şimşek, A. İskender Sarıca ve Yusuf Arıkaner, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 133-134.

farz olduğu, ancak kıyam için tayin edilen bir lider ve belli sayıda insanın olması gerektiği görüşüne sahip olduğunu ifade eder. Mensubu bulunduğu topluluğun anlayışlarını Kur'an'dan aldığını ve hakikate daha yakın olduğunu ifade eden Cübbâî, onlar hakkında herhangi bir olumsuz ifade kullanmadığı gibi tarihî süreç içerisinde kendisinden önceki Mu'tezilî âlimlerin düşüncelerinin sert yanlarını da törpülemiştir.[55]

3.2. Mürcie'ye Karşı Üslubu

Cübbâî, Mürcie'nin Allah'ın cezası ile azabının hükmünü ertelemeleri, bunda da şüphe içinde olmaları, imanın amel olmaksızın sadece söz olduğunu iddia etmeleri, Allah'ın merhameti dolayısıyla tevbe etmeyen kimsenin bütün günahlarını bağışlayacağını dile getirmelerini doğru bulmaz. Mürcie'yi, anlaşılmasında herhangi bir sıkıntının olmadığı ayetleri reddetmekle itham eder.[56] Onların durumunu, uzak bir yerden seslenildiğinde sözü anlamayanların durumuna benzetir. Hatta daha da ileri giderek onları, haberleri yalanlayan ve nübüvveti inkâr eden Sofistlerden Mülhidler, Dehriyyeden Sümeniyye, Seneviyye, Mecûsiler, Sâbiiyye ve Hıristiyanlarla eş tutar.[57]

Mürcie'yi, din konusunda insanları taklit ederek dinlerini öğrendikleri şeklinde yorumladığı görüşleri nedeniyle Cübbâî, İslam'dan çıkmış bir grup olarak kabul eder. Cübbâî gerekçesini şu şekilde açıklar: İslam dini sadece Kur'an'a tabi olup ondan öğrenilir. Çünkü ona göre "*Rabbinizden size indirilene yani Kur'an'a uyun*"[58] ayeti bunu emretmektedir. Ayrıca Yüce Allah'ın, elçisini özellikle din konusunda başkalarına (Yahudi ve Hıristiyanlar) uyduğu takdirde onlar tarafından Allah yolundan saptırılacağı konusunda uyardığını belirtir.[59] Allah'ın, mü'minleri de hüküm verme konusunda Allah'ın kitabından başkasına uymamaları

55 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 61, 76, 139; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâîler'in Kelam Sistemi*, 2. Baskı, (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 42-45.

56 Örnek ayetler: Nisâ, 4/124; Kehf, 18/2; Ankebût, 29/1-2; Zümer, 39/53-54. Geniş bilgi için bk. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 115-121.

57 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 36-37.

58 A'râf, 7/3. Bk. Ahzâb, 33/2.

59 Bk. En'âm, 6/116.

hususunda uyardığını zikreder.[60] Cübbâî'nin taklidin mü'mini dinden çıkardığı konusundaki tespitini tarafgir bir söylem olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Zira onun bu konuda delil olarak sunduğu ayetler incelendiğinde, dinin taklit edilerek öğrenilmesinin yasaklanmasından ziyade mü'minlerin Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e bağlı olmayan rehberlere uymaktan menedildiği görülecektir.

Cübbâî'nin Mürcie'ye karşı sert bir üslup kullanmasının altında yatan bir diğer gerekçe ise onların Kur'an'dan ziyade insanların naklettikleri ve çelişkilerle dolu hadislere tabi olmaları olsa gerektir. Ona göre hadisler, ya Kur'an'a uygundur. Bu durumda onlara ihtiyaç duyulmaz. Ya da Kur'an'a aykırıdır. Bu durumda da o hadisler batıldır. O bu sözlerini Hz. Peygamber'in "*Benden size ulaşan şeyleri, Allah'ın kitabına arz edin*"[61] hadisiyle delillendirir.[62] Ne var ki Cübbâî'nin hadisleri kabul eden Mürcie'yi yine hadisten delil getirerek eleştirmesi anlaşılır bir durum değildir.

Cübbâî, kendileriyle Mürcie'yi dinlerini bina ettikleri deliller açısından kıyaslamaktadır. O, Mürcie'yi küfür ehli olarak değerlendirmesini delillerinin zayıflığına, kendilerinin iman ehli olduklarını ise görüşlerini bina ettikleri delillerin sağlamlığına bağlamaktadır. Bu bağlamda ona göre insanların bilgisi inayet, talep ve kazanım/iktisap yoluyla elde edilir. Sonuncusu da kendi içerisinde üç kısımdır. Birincisi aklın sağladığı, ikincisi duyular yoluyla elde edilen, üçüncüsü ise üzerinde ihtilafın olmayıp söz birliğinin gerçekleştiği haber bilgidir. Haber bilgisi de içerisinde ihtiyaç duyulan her şeyin açıklamasının bulunduğu ve inanan bir topluluk için hidayet ve rahmet olan Kur'an; Hz. Peygamber'den nakledilen sahih sünnet; Müslümanların üzerinde ittifak ettiği şeyler olmak üzere üç kısımdır.[63] "Müslümanların üzerinde ittifak ettikleri şeyler" hususuna gelince, ekollerin herhangi bir konu hakkında görüş birliği içerisinde olmalarını beklemek hayal olduğu gibi beklenen bir durum da olmasa gerektir.

60 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 145.
61 Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, *Câmiu Beyâni'l-Ilm ve Fadlih*, (Riyad: yy, 1994), 2/1191.
62 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 145.
63 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 146.

3.3. Haşviyye'ye Karşı Üslubu

Hanbelilerin tamamını kapsamamakla birlikte İbn Hanbel'in ismi etrafında birleşen ve Mu'tezile'nin mihne döneminde uyguladığı radikalizmin farklı bir türünü sergileyen bu insanlar, muhalifleri tarafından verilen bir isimle Haşviyye veya Haşeviyye olarak nitelendirilmişlerdir.[64]

Cübbâî, Haşviyye ehlini şaşkın, uykucu, sarhoş olmalarının yanında ayak takımı, kralların yandaşı, şüpheci, her azgın zorbanın yardımcısı, her zalim fâsıkın destekçisi olarak tarif eder. Onların imkânsızı kabul etmek, batıl her şeyi tasdik etmek, günahkâr olanlara yardım etmek, adaletsizlik yapana boyun eğmek, zalim olanlara yoldaş olmak gibi vasıflarının da bulunduğunu belirtir. Bu tür özellikleri kazanmalarını Kur'an'ı terk etmelerine ve her türlü hadisi kabul etmelerine bağlamaktadır.[65]

O, Haşviyye'yi Allah'ın görülemeyeceği ile ilgili ayetin[66] beyanını reddederek, İbn Ömer'den Hz. Peygamber'in "*Dolunay gecesinde birbirinizi itip kakmadan ayı gördüğünüz gibi Rabbinizi göreceksiniz*"[67] dediğini rivayet etmeleri gibi uydurulmuş her hadisi, işittikleri her batılı ve batıla uygun olup doğruya aykırı her şeyi kabul etmekle suçlamıştır.[68]

Cübbâî, Haşviyye'nin "Allah suretler gibi olmayan bir surettir, eller gibi olmayan eli vardır" gibi görüşe sahip olduğunu, putlara tapanların yaptığını ayıplamalarına ve onların dinlerini kötülemelerine rağmen onlarla aynı konumda olduklarını ifade eder. Zira Cübbâî'ye göre ister imal edilmiş ister kalbinde temessül etmiş bir surete tapan herkes Allah'a ortak koşmuştur. Haşviyye'yi Allah'tan sakınmaları ve küfre düşmemeleri, Allah'ı yaratılanlara benzetmemeleri konusunda samimi uyarılarının karşılık bulmadığını, tam aksine kendilerinin onlar tarafından bid'atçi olmak, sünnete ve cemaate aykırı davranmakla itham edildiğini belirtir.[69]

[64] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (öl. 255/869), *Mecmû'u Resâi'l-Câhız*, Mısır: yy., 1979), 1: 283; Ramazan Altıntaş, "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelamî Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999), 61-63.

[65] Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 38. Benzer ifadeler için bk. 55-56, 76.

[66] Bk. En'âm, 6/103.

[67] Buhârî, "Mevâkît", 16, 26; Müslim, "Mesâcid", 211.

[68] Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 39; Koloğlu, *Cübbâîler'in Kelam Sistemi*, 288-300.

[69] Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 40-41.

"*O gün baldır açılır*"[70] ayetinin Haşviyye tarafından "Allah'ın baldırının inananlara gösterilmesi" şeklinde yorumlandığını belirten Cübbâî, Yüce Allah'ın bu tür söylemlerden münezzeh olduğunu belirtir. Böyle bir yorumda bulunanları cahil ve sapkın olarak nitelendirir. Ona göre "baldır" kelimesinden maksat "insanların başına gelecek dehşetli bir olaydır."[71]

Cübbâî, insanları özellikle de Haşviyye'yi ihtilaf edilen konularda gerçeği ararken tartışmada ispat etme ve hakkaniyetli olma yolunu benimsemeye davet etmektedir. Ona göre ancak bu şekilde doğrunun bilgisine ulaşılacaktır. İnsanların ilimden ziyade anlamadan ve araştırmadan liderlik peşinde olduklarından yakınmaktadır. İnsanların bu uğurda kendi görüşlerini beğenip bir başkasının görüşünü yermekle meşgul olduklarını ifade eder. Herkes gibi kendilerinin de Allah'tan yardım ve başarı istediklerini belirtir.[72] Cübbâî'nin de benzer bir hataya düştüğü ifade edilebilir. Zira onun da diğer insanlar gibi "ben merkezci" bir yaklaşım sergilediği zikredilebilir. Hâlbuki doğrunun önündeki en büyük engel "ben merkezci" yaklaşımdır. Bireylerin böyle bir yaklaşımdan kurtulma çabası içerisinde olması faydalı olacaktır.

Haşviyye'nin, mîsak[73] ayetiyle ilgili açıklamalarının[74] akıl ve izandan uzak olduğunu belirten Cübbâî, "*İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir*"[75] ayetini de delil getirerek onların hayvanlardan daha aşağı bir konumda olduklarını zikreder. Cübbâî, ayrıca Haşviyye'yi cahil, anlayışı kıt ve bilgileri zayıf olmakla nitelendirir. Onlar hakkındaki şu sözleri ilginçtir: "Onlar bir yerde Kur'an'ın hak ve Hz. Peygamber'in nebilerin sonuncusu olduğu-

70 Kalem, 68/42.

71 Haberi sıfatların Kur'an'da kullanımıyla ilgili olarak bk. Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 42-43.

72 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 44.

73 Bk. A'râf, 7/172.

74 Onlara göre Allah, hurma bohçasını sallar gibi Âdem'i salladı ve ondan bir zürriyet çıkardı. Bunların bir kısmını onun sağına, diğer kısmını da soluna koydu. Âdem'in sağında olanlara "Bunlar cennettedirler ve cennet amellerini işleyeceklerdir. Ben bundan sorumlu değilim" dedi. Allah daha sonra onları cennete attı. Sonra Âdem'in solundaki zürriyet için "Bunlar cehennemliklerdir ve cehennem amelini işleyeceklerdir. Ben bundan sorumlu değilim" dedi. Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 45-46.

75 A'râf, 7/179.

nu ikrar ederken, sonra kalkıp İsa b. Meryem'in yeryüzüne ineceği yönündeki rivayetleri kabul ederek bunu iptal ederler. Bu tavırlarıyla onlar, Kur'an'ın tenziline uymakla birlikte tevil yoluyla onu reddederler. Kur'an'ı fiziki olarak bir araya getirirler ancak tahrif ederek ayrıştırırlar. Farkında olmadıkları halde kendilerini doğru yolda görüp hata etmediklerini sanırlar lakin aklını kullanmayan bir topluluk olduklarından yanlış yolda olduklarının bile farkına varamazlar."[76]

Mu'tezile âlimlerinin anlayışlarının Kur'an'a dayandığını bu nedenle de gerçeğe daha yakın olduğunu ifade eden Cübbâî, hakkında ihtilaf söz konusu olan bir meseleyi sadece Kur'an'a arz ettiklerini belirtir. Haşviyye'nin ise anlayışları konusunda adamları/hadis ravilerini taklit ettiklerini bu nedenle de Kur'an'ı öğrenmekten ve onun ayetleri üzerinde tefekkür etmekten uzaklaştıklarını ifade eder.[77] Özellikle Hz. İbrahim kıssasında kelamcıların kurban edilenin İsmail olduğu yönünde görüş birliği içinde olmalarına rağmen Haşviyye'nin Hz. İshak tercihinin yanlış olduğunu, onların bu kabullerinin Yahudi ve Hıristiyanlara arka çıkmak anlamına geleceğini belirtir.[78]

Cübbâî, Haşviyye'nin hadis ravilerinin tevsikine dair anlayışlarının doğru olmadığını belirtir. Haşviyye tarafından Ziyad b. el-Evzâî ve Halife b. Velîd'in güvenilir, emin, bağışlanmış ve salih kimseler olarak takdim edildiğini belirtir. Ancak bu kimselerin, Kâbe'yi yıkmak için Haccâc b. Yusuf ile mancınık ipini gerdiklerini, siyah sütunu kırıp parçalayanlara ve Kâbe'nin içinde İbnü'z-Zübeyr'i öldürenlere yardım ettiklerini belirtir. Ardından da Mescid-i Haram içinde atların gezindiğini, Hicr'de kafaların uçuştuğunu ve yerlerin kana bulandığını ifade eder.[79] Bütün bu yaşananlardan hareketle Cübbâî, zikri geçen insanların sika/güvenilir olmadıkları sonucunu çıkarır.

Haşviyye'yi zındık olmakla, mülhitlere destek çıkmakla ve cebir anlayışını benimsemekle eleştiren Cübbâî, onları Yezid b. Muaviye, Ümeyyeoğulları ve destekçilerine Hz. Peygamber'in şefaatinin ulaşacağını iddia etmekle bir nevi cebir anlayışına arka çıkmakla itham et-

[76] Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 52-53.
[77] Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 61, 76.
[78] Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 60-61.
[79] Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 71.

mektedir. Ona göre ismi geçen kişiler halk nazarında itibar kaybına uğramamak için her yaptıkları kötülüğü kadere bağlamışlardır. Hz. Hüseyin ve yakınlarının şehit edilmesinin ardından "Allah'ın kazası üstün, kaderi galip gelmiştir" demişlerdir. Kâbe'yi mancınıkla taş yağmuruna tutmalarının Allah'ın kaderi olduğunu, fakir ve miskinlerin mallarına el koyduklarında ise bunun "Allah'ın rızkı" olduğunu dillendirmişlerdir. Cübbâî kendilerinin ise "Allah'ın meleklerinin ve bütün insanların laneti bunu yapanların üzerine olsun" şeklinde dua ettiklerini ifade eder.[80]

Cübbâî'ye göre Yüce Allah, "*Ey iman edenler! ...Sizden olan ulü'l-emre/idarecilere itaat edin*"[81] ayeti gereğince Müslümanların işlerini gören, kendisiyle memleketlerin güvende olduğu ve kulların durumunun iyileştiği bir devlet başkanının olmasını ümmete gerekli kılmıştır. Haşviyye'nin ise korkak, gaddar, günahkâr zalime, insanların apaçık en cahiline, en aklı zayıfına, bilgisizine, inatçısına, fesat noktasında en önde gelenine imamet akdine razı olduklarını belirtir. Sayılan vasıflara sahip insanların başa geçmeleriyle yeryüzünde bozgunculuğun arttığını, zinaya yönelenlerin ıslah edilmediğini, Allah'ın malını servet edinip, kullarını köleleştirdiklerini ve dinini bozduklarını zikreder. Ardından da fakir insanların mallarına konarak atlar, çalgılar ve cariyeler satın aldıklarını, içtikleri içkinin sarhoşluğuyla günah işlediklerini, verdikleri sözlerden caydıklarını sıralar. Ona göre Haşviyye, böyle kimselerin imametine razı olmalarını, Hz. Peygamber'in ve hidayet önderlerinin makamında bulunmalarına bağlamışlardır. Daha sonra da Allah'ın: "*Zulmedenlere meyletmeyin...*"; "*...doğrularla beraber olun*"; "*(Ey Muhammed!) ...sakın hainlerin savunucusu olma*"[82] ayetlerini tilavet etmişlerdir.

Cübbâî, Allah'ın çok defa günahkâr ve zalim kâfirlerle savaşmayı emrettiği[83] halde Haşviyye'nin Allah'ın kitabında indirdiğinin aksine Allah'ın ve peygamberinin emrettiğiyle inatlaşarak zalimleri önder edinip arkalarında namaza durduklarını ve zekâtlarını onlara verdiklerini

80 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 76.
81 Nisâ, 4/59.
82 Hûd, 11/113; Tevbe, 9/119; Nisâ, 4/105. Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 81–83.
83 Bk. Tevbe, 9/12, 112.

belirtir. Bütün bunlara rağmen kendilerinin doğru yolda olduklarını iddia etmelerinin anlaşılır bir durum olmadığını ifade eder.[84]

Ebû Ali el-Cübbâî, Ehl-i Hadis'i mukaddem hususların dışında özellikle zat-ı ilâhînin ilim sıfatına ilişkin görüşleri açısından da eleştirir. Öncelikle o, Allah'ın zatıyla âlim olduğu şeklindeki Mu'tezile'nin ilişkisini zikrederek değerlendirmesine başlar. Başka bir ifadeyle Allah kendi dışında bir ilim olmaksızın âlimdir. Dolayısıyla Haşviyye'nin Allah'ın kıyamete kadar meydana gelecekleri bildiği ve bunların da olmaktan başka ihtimallerinin olmadığı tarzındaki görüşlerinin bu anlamda yanlış olduğu ortadadır. Böylesine bir bakış açısını da Ebû Ali el-Cübbâî onların temyizlerinin kıtlığına bağlamaktadır. Ona göre Allah'ın ilmi kulları günah işlemeye zorlayıcı değildir. Şayet Allah'ın ilmi kulların günahlarını zorunlu kılsaydı, onları ilmiyle sorumlu tutup hesaba çekmesi gerekirdi. Allah, insanların yapmadığı halde bildiği bir şeyle azap etmez. Zira bilmek, eylemi zorunlu kılmamaktadır.[85]

Cübbâî Haşviyye'yi, birtakım ayetleri[86] delil getirmek suretiyle fiilden önceki istitaatin varlığını inkâr etmekle itham etmektedir. Ona göre, onlara istitaat konusunda soru sorulduğunda fiillerinin ve istitaatlerinin olmadığını, sünnet ve cemaat ehlinden olup dinlerinin kocakarı dini gibi olduğunu belirtirler. Onların söylemlerinden istitaatleri olmaması nedeniyle insanların isyana ve günah işlemeye zorlandıkları ve boyun eğdirildikleri için bütün insanların itaatkâr olduğu sonucu çıkar. Allah, cahil Haşviyye'nin dediklerinden münezzeh ve yüceler yücesidir. Zira Allah her bireyi ancak gücünün yettiği ölçüde sorumlu tutar.[87]

Cübbâî, Müslüman olan Haşviyye'nin diğer Müslümanlar gibi adaleti ve tevhidi gerçekleştirmesi gerekirken cebir, teşbih ve dinsizliği savunduğunu belirtir. Ona göre Haşviyye, "*O'nun benzeri hiçbir şey yoktur*",[88] "*Gözler O'nu göremez hâlbuki O, gözleri görür*"[89] ayetleri-

84 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 81-83.
85 Bk. Şûrâ, 42/27; Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 88-89; Kologlu, *Cübbâîler'in Kelam Sistemi*, 230-240.
86 "Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır." Âl-i İmrân, 3/97. Ayrıca bk. Nisâ, 4/25; Duhâ, 93/11.
87 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 93.
88 Şûrâ, 42/11.
89 En'âm, 6/103.

ni görmezden gelerek Allah konusunda Hz. Musa'dan istekte bulunup sonrasında yıldırım çarpanların[90] durumuna düşmüştür. Bu tavırlarıyla Haşviyye'nin dilleriyle kendilerini Allah'a nispet etmekle birlikte İslam adını hak edecek eylemler içerisinde olmadıklarını belirtir.[91] Cübbâî'ye göre din iddia ile olacak bir şey değildir.

Cübbâî'ye göre Haşviyye, zanna uyarak Hz. Osman'ın şehit olmayı istediğini ifade etmiştir. Bu iddialarını, doğruluğu hakkında herhangi bir kanıt olmayan rüyaya dayandırmışlardır. Onların zannına göre Hz. Osman rüyasında, Hz. Peygamber'in tavsiyelerine uyarak savaşmayı değil şehit olarak cennette Hz. Peygamber'e kavuşmayı tercih etmiştir. Rüya temeline dayanan bu düşünce Cübbâî'ye göre hem nakil hem de akıl açısından yanlıştır. Naklî delil Kur'an'ın "*Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın*"[92] ayetidir. Akli delil ise Hz. Osman'ın iki açıdan hatalı olduğudur. Birincisi o, haklı bir yönetici ise rüyaya itibar etmek yerine imkânlar ölçüsünde düşmanlarıyla mücadele etmesi ve kendi eliyle kendisini tehlikeye atmaması gerekirdi. İkincisi şayet yöneticiliği hak eden biri değil idiyse bu durumda imamet konusunda geri durması en akılcı yol olurdu.[93]

3.4. Hâriciyye'ye Karşı Üslubu

Cübbâî, Hâricîlerin Hz. Ali ile Muhâcir ve Ensâr'dan onunla birlikte olanların küfre girdiğini iddia ettiklerini zikreder. Temelde Hâricîler, Hz. Ali'nin Nisâ 92. "*Hatalı bir şekilde olması dışında bir mü'minin diğer mü'mini öldürmeye hakkı olmaz*" ayetine aykırı davranarak kendi yöneticiliğini kabul etmeyen Müslümanları katlettiğini dolayısıyla onun ve taraftarlarının İslam dininden çıktıklarını belirtirler. O, bu düşüncelerinden dolayı Hâricîleri insaflı olmaya davet etmektedir. Tartışmada taraflar insaflı olduğunda; doğru, yüzün suretinin temiz aynada görüldüğü gibi ortaya çıkması mümkün olacaktır. Zuhruf 19. "*Onların bu şahitlikleri yazılacak ve sorguya çekileceklerdir*" ayeti gereğince Müslümanların lideri hakkındaki şahitliklerinden, ona, Muhâcir ve Ensâr'dan

[90] Bk. Bakara, 2/55; Furkân, 25/21.
[91] Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 94.
[92] Bakara, 2/195. Ayrıca bk. Nisâ, 4/29, 71.
[93] Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 136–137.

destekçilerine nispet edilen mürted olma ithamlarından sorguya çekileceklerini belirtir.[94] Cübbâî'nin Hz. Ali hakkında insanları insafa davet ederken aynı insafı Hz. Osman'a göstermekten imtina etmesi anlaşılır bir durum değildir.

Cübbâî, Hâricîleri özellikle Hz. Ali ile ilgili ithamlarından dolayı Tâhâ 61. "*Musa onlara şöyle dedi: 'Yazıklar olsun size! Allah'a karşı yalan uydurmayın, yoksa ağır bir ceza ile kökünüzü kazır; iftira eden mutlaka perişan olur*" ayetinden hareketle Allah'ın kitabı Kur'an'ın hakemliğine davet etmektedir. Cübbâî, Hz. Ali'nin amacının Kur'an'ın yaşanmasını sağlamak, hakikati ortaya çıkarmak olduğunu belirtir. Cübbâî'ye göre Hâricîler, Allah'ın kitabına aykırı hareket ettiğinden İslam'dan çıkmıştır. Çünkü onlar dinî bilgilerini taklit yoluyla elde etmişlerdir. "*Rabbinizden size indirilene uyun*"[95] ayeti gereği İslam dini yalnızca Kur'an'a tabi olup ondan alınır.[96] Cübbâî'nin, Hz. Ali'nin hakem olayında masum olduğundan hareketle Hâricîler'i küfürle itham ederken Hz. Ali'nin ve dirayet sahibi önde gelen sahabilerin yaşadıkları bütün sıkıntılara rağmen onlara yönelik tekfir müessesesini işletmediklerini dikkate almaması anlaşılır bir durum olmasa gerektir. Zira Hz. Ali Hâricîler hakkında "Hayır, onlar bize isyan eden kardeşlerimizdir"[97] ifadesini kullanmıştır.

3.5. Râfizîlere ve İmâmiyye'ye Karşı üslubu

Bu kısımda Cübbâî'nin Râfizîlere ve İmâmiyye'ye karşı kullandığı üsluba ayrı başlıklar halinde değineceğiz. Zira o, *el-Makâlât* adlı eserinde Râfizîler ile İmâmiyye'yi farklı ekoller olarak değerlendirmiştir.

3.5.1. Râfizîler'e Karşı Üslubu: Cübbâî bu grubu; iyiliğin yayılmasını ve kötülüğün sona ermesini istemeyen, mevcut durumlarıyla ilgili olarak öncekileri suçlamakla kalmayıp onları tekfir eden bir zümre şeklinde tarif edip bekledikleri imamın zuhur edeceği ve gaybı bildi-

94 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 141-142.
95 A'râf, 7/3.
96 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 143.
97 Ö. Nasuhi Bilmen, *Hukûkı İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhiyye Kâmusu*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967), 3/413; Orhan Yılmaz, *Rivayetlerde Hz. Ali* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 15-17.

ğiyle ilgili iddialarının gerçeği yansıtmadığını ifade eder. Bu iddiasını da Hz. Ali'nin İbn Mülcem tarafından kılıçla yaralanmasını örnek göstererek ispata çalışır. Zira Hz. Ali gaybı bilmiş olsaydı yaralanacağını bilir ve evinden dışarı çıkmazdı. Râfizîlerin hileli bir şekilde yani Hz. İsa'nın kıyamete yakın yeryüzüne ineceğini kabul etmekle Kur'an'ı ve peygamberlik kurumunu inkâr ettiklerini dile getirir.[98]

Cübbâî Râfizîlerin kendi kriterlerine göre sika olan kimselerden Vâkıa suresi 27 ve 41. ayetlerde yer alan "*Sağdakiler, ne mutlu sağdakilere!*" ile "*Soldakiler, ne yazık o soldakilere!*" ifadelerinden birincisinin Hz. İbrahim, Hz. Muhammed, Ali ve diğer vasiler; ikincilerin ise Firavun, Kârûn, Hâmân, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olduğu şeklinde gelen rivayetleri doğru kabul ettiklerini ifade eder. Hatta insanın dünya var edilmeden önce yaratıldığı iddialarına yer verir. Ancak onların bu iddialarının doğru olmadığını zikreder.[99]

3.5.2. İmâmiyye'ye Karşı Üslubu: Cübbâî'ye göre İmâmiyye, insanların dini desteklemesi ve iyiliği hâkim kılması için gaybı bilen bir imamın gelmesinin gerektiği, zira insanların Hz. Peygamber'den sonra İslam'dan çıkıp mürted olduğu görüşüne sahiptir. Bir diğer iddiaları ise Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında vahiy Hz. Ali'ye nazil olmuştur. Onlar Hz. Ali'nin zoraki ilk iki halifeye biat ettiği görüşündedirler. Cübbâî'ye göre Hz. Ali Muhâcir ve Ensâr'la birlikte Hz. Ebû Bekir'e biat etmiştir. O, delil getirilmediği sürece onların görüşlerinin kuru bir iddiadan ibaret olduğunu belirtir ve İmâmiyye'nin Allah'ın kitabına muhalefet ettikleri gerekçesiyle İslam dininden çıktıklarını zikreder.[100]

Sonuç

Hz. Peygamber sonrasında meydana gelen elim olaylar İslam dünyasında özellikle itikadî konularda farklı düşüncelerin oluşmasında etkili olmuştur. Zamanla bu düşünce farklılıkları, birtakım insanlar tarafından daha sert bir şekilde ifade edilir hale gelmiştir. Belli bir görüşün öne çıktığı çevrelerde yetişen insanların bu tür söylemlerden etkilenmemesi

98 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 98, 104-105.
99 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 112.
100 Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 140, 145, 148-149. Krş. Şeyh Sâduk, *Risâletü'l-İ'tikâdâti'l-İmâmiyye*, çev. E. Ruhi Fığlalı, (Ankara: AÜİF Yayınları, 1978), 94-99.

düşünülemez. *el-Makâlât* adlı eserinden hareketle mezhepleri değerlendirmesini ele aldığımız Ebû Ali el-Cübbâî, bunun en güzel örneğidir. Zira o, muhalif olarak kabul ettiği ekolleri yaşadığı çevrenin ve mensubu bulunduğu Mu'tezîle ekolünün etkisiyle eleştiriye tabi tutmuştur. Onun diğer ekollere karşı sert ve aşağılayıcı bir üslup kullanmasının temel nedeni, Mu'tezile'nin mihne öncesi ve sonrasında maruz kaldığı muamele olsa gerektir.

Cübbâî, aralarında her ne kadar görüş farklılığı bulunsa da mensubu bulunduğu ekole karşı övücü ifadeler kullanmıştır. Cübbâî, onların dinî problemlerin çözümünde Kur'an'ı referans aldıklarını, bu nedenle de en doğru görüşe sahip olduklarını belirtir. Aynı Cübbâî, Haşviyye başta olmak üzere Mürcie, Hâriciyye, Râfizî ve İmâmiyye'ye karşı çok sert bir dil kullanmıştır.

Cübbâî, Mürcie'yi Allah'ın kitabını bir kenara bırakarak Allah'ın cezası ile azabının hükmünü ertelemeleri ve insanları taklit ederek dinlerini öğrenmeleri gerekçesiyle eleştirmektedir. Haşviyye'yi Allah'ın görüleceğini dile getirmeleri, Allah'ı yaratılanlara benzetmeleri, misak ayetiyle ilgili açıklamalarının akıl ve izandan uzak olması, cebir anlayışını benimsemeleri zalim idarecileri imam olarak kabul etmeleri fiilden önceki istitaatin varlığını inkâr etmeleri gibi hususlarda apaçık ayetlere aykırı davranmakla itham etmiştir. Hz. Ali'nin küfre girdiğini dillendiren Hâriciyye'yi, Kur'an'a aykırı davranmakla suçlamıştır. Râfizîlerin, beklenen imamın zuhur edeceği görüşünü benimsemeleri; İmâmiyye'nin ise gaybı bilen bir imama imanın şart olduğunu ve Hz. Peygamber sonrasında vahyin Hz. Ali'ye inmeye devam ettiğini benimsemeleri nedeniyle küfre girdiğini belirtmiştir. Bir bakıma Cübbâî, inanç esası olmayan fer'i meselelerdeki yorumlarından dolayı zikri geçen ve her biri Müslüman olan ekol mensuplarını bilgisiz, cahil, şaşkın, aklını kullanmayan vb. olmakla itham etmiştir.

Cübbâî'nin İslam dinini en güzel şekilde sadece kendi ekolünün anladığını, ötekilerin anlayışlarının ise yanlış olduğunu iddia etmesinin Kur'an mantığıyla bağdaşması söz konusu değildir. Zira Cübbâî'nin *el-Makâlât* adlı eserindeki görüşleri büyük oranda tepkisellik üzerine bina edilmiş, doğruya ulaşmak ana hedef olmaktan çıkmış, yerini ise tepki gösterilen şeyin insanların nazarında zayıflatılması almıştır. Ayrıca

inananlarca oluşturulan bir ekolün fertlerinin tamamını cahil olmakla itham etmesi de başka bir çıkmazdır. Asıl olması gereken, insanların doğru söylemleri konusunda hakkı teslim etme anlayışının hâkim kılınması, yanlışlarının ise kaba ve hakaretten uzak, yumuşak bir üslupla dile getirilmesidir. Sonuç olarak grubunu ve kendini İslam'ın savunucusu olarak görüp diğer insanları ve görüşlerini İslam'a zarar veren olarak değerlendirmek Müslümanalar arasındaki birlikteliğe zarar vermekten başka bir işe yaramayacaktır.

Kaynakça

Akbulut, Ahmet. "Müslüman Geleneğinde Önemli Kırılma Noktaları". *Dini Düşüncede Gelenek, Dönüşüm ve Gelecek*. edt. Ş. Ali Düzgün. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

Ali Bû Mulham. *fi'l-Uslûbi'l-Edebî*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asrıyye, 1968.

Altıntaş, Ramazan. "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelamî Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999), 57-100.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkāhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Kitâbü'l-Milel ve'n-Niḥal*. Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1986.

Belba', Abdülhakîm. *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhız fîhî*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1975.

Bolelli, Nusreddin. *Belağat*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Halku Ef'âli İ'bâd*. Beyrut: yy., 1984.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahihu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.

Bulut, Zübeyir. "Karşı Mihne Uygulamaları ve Er-Risaleti'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 15 (2017), 1, 75-110.

Câbirî, Muhammed Âbid. *el-Musakkafûn fi'l-Hadâreti'l-Arabî*. Beyrut: Merkezü Diraseti'l-Vahdeti'l-Arabiyyeti, 2000.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *Mecmû'u Resâi'l-Câhız*. Mısır: yy., 1979.

Cübbaî, Ebû Ali Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm. *Kitâbü'l-Makâlât*. thk.

Özkan Şimşek. A. İskender Sarıca ve Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdilazîz. *el-Vasâta beyne'l-Mütenebbî ve Husûmihî*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Beyrut: yy., ts.

Divlekçi, Celalettin. *Anlam-Üslup Bağlamında Kur'ân'ın Üslup Analizi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Ebû Hanife, *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ 'Usmâne'l-Bettî*. (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* ile birlikte). haz. Mustafa Öz, 7. Baskı. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2011.

Ebü'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî. *el-Kulliyât Mu'cem fi'l-Mustalahâti ve'l-furûki'l-Luğaviyye*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka*. çev. Süleyman Uludağ, 4. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

Hamevî, Şihâbeddîn Ya'kut b. Abdullah. *Mu'cemü'l-Üdebâ*. Mısır: yy., 1924.

Hâşimî, Ahmed. *Cevâhiru'l-Belâğa*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târî*. Beyrut: yy., ts.

Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân. *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red a'lâ ibni'r-Râvendiyye'l-Mülhid*. thk. Muhammed Hicazi. Kahire: yy., 1988.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *Câmiu Beyâni'l-Ilm ve Fadlih*. Riyad: yy, 1994.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkī eş-Şâfiî. *Tebyînü Kezibi'l-Müfterî*. Dımeşk: h. 1347.

İbn Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Beyrut 1977.

İbn Ebî Hatim Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs. *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*. Beyrut: yy., 1925.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü'l-Arab*. byy: yy., ts.

İbn Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ. *el-Münye ve'l-Emel*. nşr. T. W. Arnold. Haydarâbâd: h. 1316.

İbn Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. Beyrut: yy., 1961.

İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *Kitâbü'l-Fihrist*. byy: yy, ts.

İbnü'l-Esîr. *el-Meselü's-Sâir*. thk. Muhammed Uveyda. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

İşcan, M. Zeki. *Selefilik*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Kâdî Abdülcabbâr, Abdullah b. Ebü'l-Hüseyin el-Hemedânî. *Fadlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: yy., 1974.

Kâdî Abdülcabbâr. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Kazan, Ramazan. *Edebî Üslûp Açısından Hadis Metinleri*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Kerîmî, Hasen Saîd. *Kavlün alâ Kavl*. Beyrut: Dâr Lübnan li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1975.

Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâîler'in Kelam Sistemi*. 2. Baskı. İstanbul: İsam Yayınları, 2017.

Köknel, Özcan. *Kişilik*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları, ts.

Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Malatî, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed. *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*. thk. Saîdü'd-Dîn el-Meydânî. (Riyad: yy., 1994.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Hüzelî. *Mürûcü'z-Zeheb*. Beyrut: yy., ts.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1955.

Neşşâr, Ali Sami. *Neş'etü Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm*. Kahire: yy., 1968.

Öztürk, Halil. "Kelâmî Fırkaların Tenkidinde Dil ve Üslûp: Abdülkâhir el-Bağdâdî Örneği". *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"*, 10-12 Ekim 2019, Eskişehir, 541-553.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Emir Ali Mehna. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife: 1993.

Şeyh Sâduk. *Risâletü'l-İ'tikâdâti'l-İmâmiyye*. çev. E. Ruhi Fığlalı. Ankara: AÜİF Yayınları, 1978.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhü'l-Rusül ve'l-Mülûk*. thk. M. Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Ma'rife, 1966.

Uludağ, Süleyman. *İslam Düşüncesinin Yapısı*. 9. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

Uslu, Recep. "Hûzistan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988, 18/436-439.

Vehbe, Mecdî ve Mühendis, Kâmil. *Mu'cemü'l-Mustalahâti'l-Arabiyye fi'l-Lüğati ve'l-Edeb*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1979.

Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.

Yılmaz, Orhan. *Rivayetlerde Hz. Ali*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Zerkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmil-Kur'ân*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1943.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.